

Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused

Jaak Valge

Nähtus

Pärast Eesti okupeerimist Moskva poolt võimule pandud Johannes Vares-Barbaruse valitsuse liikmete seas ei olnud vanglas karastunud vanu põrandaaluseid kommuniste. Õigemini polnud seal parteipiletiga kommuniste esialgu üldse. Varese valitsust on asjakohaselt nimetatud hoopis „kirjanduslikku” tüüpi või rahva seas ka kirjanike valitsuseks.¹ Tõsi, ka „valitsuse” nimetus on ilmne eksitus, sest see asutus ei valitsenud, vaid vahendas Moskvast tehtud otsuseid. Pärast võimu silmis oli sel ebavalitsusel nii vähe autoriteeti, et ka liikmestaatus ei kaitsnud repressioonide eest. Poolteist aastat pärast ministriks nimetamist oli peaaegu viiendik Vares-Barbaruse ebavalitsusest – Boris Sepp, Juhan Nihtig-Narma ja Maksim Unt – tapetud sellesama võimu poolt, keda nad sarnaselt suurema osa teistegi ministriteks kutsutud ametimeestega juba enne 1940. aasta juunit olid teenida püüdnud.²

Üheteistkümnest mittevallitsevast ministrist olid peaminister Johannes Vares-Barbarus ja haridusminister Johannes Semper kirjanikud, välisminister Nigol Andresen kirjanduskriitik, tõlkija ja luuletaja, peaministri asetäitja Hans Kruus ajalooprofessor. Tegemist ei olnud kõrvaliste boheemlastega, vaid nad olid olnud

selles ühiskonnas, mida nad nüüd hävitama asusid, tuntud ja respekteeritud isikud. Vares-Barbaruse 50. eluaasta täitumise puhul oli Eesti Vabariigi ekspeaminister Kaarel Eenpalu teda tunnustanud artiklis „Johannes Barbarus astub üle läve”, parafraseerides Vares-Barbaruse eelmisel aastal ilmunud luulekogu pealkirja „Üle läve”, nii sisuliselt kui ka vormiliselt Eesti kõige omapärasemaks ja kõige moodsamaks luuletajaks.³ Teadmata, et poole aasta pärast astub Vares-Barbarus tõepoolest koos oma kaaslastega üle poliitilise läve.

Vares-Barbarus, ideeline pahempoolne või isegi kommunist oli Eesti Vabariigis nautinud „üsna tüüpilist heakodanlikku tavaelu, koos kõigi nende kommete ja privileegidega, mis on läbi aegade auväärsetele pürjelitele omaseks kujunenud”⁴. Juba kooliajal oli Vares-Barbarus üks kõige paremini rõivastatud poisse klassis, kes kandis heast kalevist kuube ja kõrget kortsumatut püstkraed. „Kogu ta olemises oli artistlikku hoiakut, armastas laulda või vilistada ooperiaariaid, mida ta kodus plaatidelt oli kuulnud.” Oli ateist, trotsliku hoiakuga väikekodanliku moraali vastu. „Nietzsche meeldis talle sellepärast, et see filosoof vihkas ristiusku, jumaldas tugevat isiksust ja ülistas instinkte.”⁵ Kirjutas luulet Pärnus arstipraktika kõrvalt, pidas lugu veinidest ja käis rannajääl

¹ „Kirjanduslikku” tüüpi valitsusteks on Balti riikide marionettvalitsusi nimetanud Ants Oras. (Eesti saatuslikud aastad 1939–1944. Tallinn, 2002, lk. 52).

² Sepp arreteeriti 1940. aasta novembris ning saadeti vangilaagrisse, kus ta suri novembris 1942. Unt arreteeriti 1941. aasta mais ja lasti maha juulis 1941. Nihtig-Narma küüditati 1941. aasta juunis ning suri väidetavasti eeluurimise ajal 1942. aasta oktoobris. Andresen oletab, et tagasitoomise korraldus ei jõudnud Narmat leida. (Nigol Andresen. Rahvalitsuse liikme märkmeid. 17.10.1959. ERA, f. 247, n. 51, s. 19a, 31, 66). See ei tundu siiski veenev, sest aega Narmat enne ta surma „leida” oli poolteist aastat, pigem ei peetud Vares-Barbaruse korraldust NKVD-s tõsiselt täitmiseväärseks.

³ K. Eenpalu. Johannes Barbarus astub üle 50. läve. – Uus Eesti 11.01.1940.

⁴ A. Eelmäe. Eluvõla kandmise raske koorem. – Looming 2007, nr. 10, lk. 1530.

⁵ J. Semper. Mälestused. Tallinn, 1978, lk. 133.

uisutamas. Artur Adson ja Marie Under uskusid 1920. aastatel, ja küllap mitte ilmaasjata, et nende vahva kaaslane Barbarus on härrasmees, ja mitte ainult niisama härrasmees, vaid Eesti Vabariigi ainus härrasmees. Under ütles: „Barbarus on ainus gentleman meie maal. Nii see on. Ja seda teame jo ammu.”⁶

„Tahaks elada Cote d’Azur’il,
kõndi palme avenuel,
lamp päike kun taeva glazuuril
harva pilve abazuuri all,
kun maakera pall
alati rohelisel rüül.
Aga ma tajun: tahte raadiolained
lõpevad säääl, kun selleks antenn:
Cote d’Azur’il, mõnel rannikul troopilisel.
Minu nägemine – traadita,
otsatu – laiuskraadita.
Nood mandrid, kuhu veel pean saama,
juhiks südame kompass, kun S, ant N,
O, W. Nagu merimehed kained:
Kolumbus, Vasco da Gama,
rännakul kaleidoskoopilisel, –
tahan leida mandri – kallima aare:
uue südame ärtassalise saare.”⁷

Vares-Barbarus ja Semper olid klassivennad koguni kolmes tähenduses – kui klassikaaslased Pärnust, kui keskklassi liikmed, kes oma eluviisiga kiitsid heaks kodanliku ühiskonna, kus nad elasid, ning kui klassivõitluse pooldajad, s. t. mässajad sellesama ühiskonna vastu. Semper oli üks kolmest Eesti Vabariigi Asutava Kogu liikmest, kes kõrvuti Hans Kruusi ja Jüri Uustaluga sai 1940. aastal ka punase riigivolikogu ehk siis Eesti Nõukogude

Sotsialistliku Vabariigi asutamist heaks kiitva kogu liikmeks. Mittevalitseva valitsuse haridusministriks määratud Semper koostas hiljem ka Eesti NSV hümn sõnad. Eesti Vabariigi Asutavas Kogus oli Semper olnud ka iseseisvusakti koostava komisjoni liige. Seega osales ta nii iseseisva Eesti kui ka selle vastandiks oleva marionetttriigi tüvitektide koostamisel.⁸ Oli Eesti Vabariigis kahekordne riigivanema kirjandusauhinna laureaata (1935 ja 1937), ning pälvis Eesti NSV-s Nõukogude Eesti preemia 1947. aastal ja Lenini ordeni 1962. aastal.

Semper oli õppinud Esimese maailmasõja eel Peterburis ning üks tema tolleaegne kaaslane iseloomustas teda kui Oscar Wilde’i tüüpi esteeti, kellele oli „vastik higilõhn ja krobelsed töökäed”⁹. Mõniteist aastat hiljem kirjutas Barbarus ta kohta tunnustavalt: „Kuradi jõhker poiss, seksuaalne varbaküünest päälseni, patoloogiline isegi.”¹⁰ Ants Oras tunnistas, et Johannes Semper oli „üks meie kirjanduse kõige liikuvamaid ja erudiitsemad vaime”¹¹. 1920. aastal oli Semper abiellunud Tartu suurkaupmehe tütre Aurora Adamsoniga, ning 1921. aastal lahkusid nad Eestist, veetes neli aastat Berliinis, kus Semper ülikoolis käis, ja peaaegu kaks aastat Pariisis.¹² Eestisse, Tartusse naasnult, lõpetas 1928. aastal Tartu ülikooli magistrikaadiga ja sai koha sealsamas esteetika ja stilistika õppejõuna. 1930. aastast oli ta ajakirja Looming toimetaja ning ka Eesti PEN-klubi esimees. Kersti Merilaas mäletab, et Semperite kodu oli väga uhke.¹³ August Alle ütles Semperi kohta „frantslane”.¹⁴

„Ei ma kiidukõnede kõrinast
ega trummide põrinast

⁶ S. Kiin. Marie Under. Tallinn, 2009, lk. 279.

⁷ J. Barbarus. Kiri Cote d’Azurilt. – Looming 1925, nr. 8, lk. 600.

⁸ Asutava Kogu iseseisvusakti koostamise komisjonis oli Semper siiski passiivne, mis on tema kirjanduslikke võimeid arvestades võib-olla tähenduslik. (Iseseisvusakti koostamise komisjoni elnõud ja protokoll. ERA, f. 15, n. 2, s. 996. 10.–19.05.1919.)

⁹ M. Lepp. Kuus krüsanteemi. – Vaba Maa nr. 302, 24.12.1927.

¹⁰ Barbarus Adsonile 09.06.1926. EKLA: Koopiad M 281, kiri 64, l. 161–162.

¹¹ A. Oras. Teelahkmed. – Luulekool I. Apoloogia. Koost. H. Runnel ja J. Rähesoo. Tartu, 2003, lk. 113. Esma-kordselt ilmunud rmt.: Eesti Looming II. Kirjanduslik koguteos. Helsingi, 1944.

¹² S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. Tartu, 2002, lk. 92.

¹³ H. Kiik. Eluteeristil (1973–1974). – Looming 2012, nr. 2, lk. 222–223.

¹⁴ R. Parve/J. Urmet. Teine vestlus. – Looming 2009, nr. 7, lk. 997.

leia õiget su palet.
 Ei ma hõisata mõista teistega võistu.
 Pärast päevade valet
 tulen tasa su juurde,
 kui kõik vaibund vaikusse suurde,
 et sind mõista siis mõistu.

Sääl, kord lumes, kord roheline,
 ikka vaikiv valude vahel
 läeb su kühmas talude ahel.
 Aga eemal, näe ähvardab tõusta
 kõigilt külgedelt kummitis loheline:
 oma rahutut rabelust ida
 sinu ristteile varjutab;
 ajab ligi sõjakas lääs
 oma lõuaka lõusta.
 Ent siinsamas reetjate rida
 võimuhumalad pääs,
 sinu põlisele poojale
 kae püstiupitust harjutab.”¹⁵

Nigol Andresen, Eesti üks viljakamaid literaate läbi aegade, märkis oma erakirjas 1961. aastal, et tal on tulnud Semperit kaitsta nii Eduard Laamani kui Max Laossoni eest, kuid taunis Semperi „ilma ideoloogiat” olemust.¹⁶ On tõsi, et Andresen ise, tõenäoliselt Eesti kõige parem marksismiteoreetik läbi aegade, oli ideoloogilisem. 1955. aastal, küllap Andreseni poliitilistele ideaalidele kõige lähemal ajajärgul kirjutatud eluloolisi märkmeid alustab ta nii: „Minul isiklikult ei olnud marksism mitte iseendast sündimisel kaasa saadud, vaid alles pikaajalise arenemise kestel jõudsin marksistlike põhitõdede mõistmiseni. Kui mind Virumaa Partei ja Nõukogude aktiiv Rakveres 1940. aastal esitas NSVL Ülemnõukogu saadiku kandidaadiks, ütlesin oma esitajatele p. m.: „Mina ei ole jõudnud Kommunistliku Partei juurde otseteed, vaid ringteid kaudu, nagu on tuttav minu esitajail. Soovin, et praegusel intelligentsil tee kommunismi juurde oleks kerge.””¹⁷ Nende ringteede

käigus puutus Andresen kokku ja mõjutas paljusid Eesti kirjanikke, marksistlikku ja kirjanikuslikku mõtet, suunas otsustavalt või vähem oluliselt Eesti kõiki vasakpoolseid poliitilisi voole. Ilma kahtlusest polnud ta konjunkturist, vaid põhimõtteline ja tugev isiksus. Andresenit 1940. aasta juulis intervjuueerinud ajakirjanik sedastab: „Siin ei saa tegemist olla sentimentaalitseva pühapäevajutlustajaga, küll aga sitke loomusega, kelle elemendis naljalt ei leidu midagi murdumiseks.”¹⁸

„Me veres laulab leekiv mäss
 maakera pind meist võpatub
 me päike pole ärtu äss –
 viisnurk on see, mis võitlust õpetab
 [– – –]
 Me samm on mürsk
 diktaatorite kerre,
 me samm on püss
 mis juhit kodanluse kerre.”¹⁹

Need üleläävestujud polnud kaugeltki erandid. Nigol Andreseni ilmselt siira armumuse kohaselt: „Olgugi organiseerimatult, kirjanike ja kunstnike parim osa siiski mässas valitseva korra vastu.”²⁰ Ning nagu ta ilmselt mitte ilma uhkustundeta märkis, tervitasid punast mittevalitsevat valitsust Rahva Hääles Aleksander Antson, Mihkel Jürna, August Gailit, August Jakobson, Eduard Hubel-Metsanurk, August Mälk, Juhan Sütiste, Evald Tammlaan, Henrik Visnapuu, Valmar Adams, Albert Kivikas, Pedro Krusten, Aleksis Rannit, Rudolf Sirge, Eduard Visnapuu ja Jüri Šumakov. Loomulikult ei saanud kõigist neist Nõukogude režiimi toetajaid. Kuid tervitajaid oleks olnud veelgi: kirjanike ringkondades olevat tekitanud pahameelt, et tervituse algatajad ei kutsunud kõiki Tartu kirjanikke ühinema.²¹ Neist näiteks Aadu Hint polnud mitte ainult punase riigivolikogu liige, vaid teda on „eriti üleskeeratuna” peetud koguni kirjanikest kaa-

¹⁵ J. Semper. Rahutuil päevil. – Looming 1935, nr. 3, lk. 293.

¹⁶ S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankuval müüril. Tartu, 2002, lk. 100.

¹⁷ N. Andresen. Ühisrinde teostamine Eestis fašistliku diktatuuri aastail. November 1955. ERA. f. 1, n. 7s. 314, l. 260.

¹⁸ Uus mees ja uued kombad. – Rahva Hääle 10.07.1940.

¹⁹ O. Arp (Nigol Andresen). Tööraha püha. – Rännak nr. 5, 1927.

²⁰ N. Andresen. Nõukogude kirjanduse ja kunsti organiseerimisel. – Looming 1940. nr. 8, lk. 795.

²¹ N. Andresen. Rahvavalitsuse liikme märkmeid. 17.10.1959. ERA. f. 247, n. 51, s. 19a, l. 31, 65.

sajooksikute esinumbriks.²² Max Laossonist sai Tartu natsionaliseeritud kirjastuse juht ja ajalehe Tartu Kommunist peatoimetaja, August Allest punase haridusministeeriumi nõunik, Aira Kaalust ja Erni Hiirest Tartu Kommunisti toimetajad, Debora Vaarandist uue nädalalehe Sirp ja Vasar vastutav toimetaja, Friedebert Tuglasest Loomingu peatoimetaja. Tuntuimatest kirjanikest avaldasid oma sümbooliat uuele võimule veel Juhan Sütiste, Kersti Merilaas ja Paul Viiding.²³ Ning kirjanikud ei olnud omakorda erandid, sest Moskva teenistusse läks palju vasakvaadetega loomeinimesi ja haritlasi. Parteisse astusid nad hiljem, enamasti 1940. aasta juulis ja augustis. Sügiseks oli Eestimaa Kommunistliku Partei liikmete arv peaaegu kahekümnekordistunud.²⁴ Kuigi võib leida tõendeid, et kohati püüti režiimi poliitikat pehmendada, polnud Moskva seiskohalt Eesti „päriskommunistide” ulatuslikumaks kasutamiseks võimuvahenduse tipus või Venemaalt suurte kommunistlike lisajõudude toomiseks esialgu tarvidust ega mõtetki.

Kas aga Eesti vasakpoolsed loomeinimesed olid erandid läänemaailmas? Jah, „üle läve” astumise osas küll, õieti koos Leedu ja Läti vasakharitlastega. Kas aga Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika vasakpoolsed literaadid oleksid selleks samuti valmis olnud?

1932. aastal avaldati Moskvast raamat „Välismaalaste silmade läbi”, kus toodi ära poolehoiuavaldusi Vene kommunistlikule revolutsioonile enam kui saja maailma kirjaniku sulest. Raamatu eessõnas kirjutas üks tolleaegseid Nõukogude kommunismi juhtideoloogide, Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Rahvusvahelise Informatsioonibüroo juhataja Karl Radek, et märkimisväärne osa maailma intelligentist on pöördunud Nõukogude Liidu suunas:

„Karmile avalikule proletariaadi diktatuurile vastandas humanitaarintelligents unistuse rahulikkusest, aeglasest arengust demokraatia relssidel, arengu, mis oleks lubanud liikuda proletariaadil edasi, arusaadavalt, intelligenti heatahtlikul toetusel [– – –] Fašistlik tegelikkus räägib sellele intelligentile, et tuleb otsustada, kas olla proletariaadi diktatuuri poolt, või olla nende diktatuuri poolt, kes ei ole enam võimelised arendama ühiskondlikke jõude, kes tallavad maha kultuurikoldeid, kes intelligentist endast teevad uue (intelligentse) lumpenproletariaadi.” Edasi märkis Radek, et teiste hulgas on Nõukogude Liidu ja proletariaadi poolele üle tulnud Romain Rolland ja Andre Gide ning ka kõige suuremad Ameerika kirjanduse anded on pöördunud NSV Liidu ja kommunismi suunas ning intelligents hakkab mõistma neid ülesandeid, mis seisavad nende ees nende endi maal: „Ei kuulu kahtluse alla, et me seisame osa intelligentide pöörde eel võitluses imperialismi ja kapitalismiga, see tähendab, seisame nähtuse ees, mis omab suurt ühiskondlikku tähendust. Nende nähtavate tendentside ühiskondlik tähendus seisneb selles, et nende intelligentlike kihtide kui väikekodanlikele massidele ideoloogia ettepanijad võivad oma ärapöördumise tõttu kapitalismi kaitsjate hulgast ja pöördumisele võitlusele tema vastu, kiirendada väikekodanlike masside lähenemist proletariaadile. Nende masside üleminek vaenulikkuselt proletariaadi vastu heasoovlikule neutraliteedile, ja olla võib ka, et kriisi edasise teravnemise korral, tuntud liidule töölisklassiga, kergendaks väga töölisklassi võitlust võimu eest.”²⁵

Karl Radeki retoorika on muidugi Nõukogude kommunistile omaselt liialdav ja kiitlev, kuid tõsiasi on see, et 1932. aastal, kui Radek seda kirjutas, oli Lääne intellektuaalide imet-

²² T. Haug. Lahkumine tuuliselt rannalt. Aadu Hint 100. – Looming 2010, nr. 1, lk. 102–103.

²³ S. Olesk. Neljakümnendad I: murrang kodumaal. – Tõdede vankruval müüril. Tartu, 2002, lk. 70–71. Enne Nõukogude okupatsiooni oli Eesti Kirjanike Liidu liikmeid 53. Sõltuvalt aktiivsuse ulatusest ning ametikohast võib 1940. aastal sulega või ametikohaga selgelt Nõukogude režiimi teenistusse läinud iseseisva Eesti Kirjanike Liidu liikmete arvaks lugeda 17–22. Järgnenud mõne aasta vältel aktiivselt Nõukogude võimu vastu võidelnud, uue Nõukogude okupatsiooni kartuses Eestist lahkunud ning nõukogudevastastena represseeritud kirjanikke oli ligikaudu sama palju.

²⁴ 1940. aasta juunis oli Eestis EKP ridades 133, oktoobris 2285 kommunisti. (Kommunističeskaja partija Estonii v cifrax. Tallinn, 1983, lk. 37, 43).

²⁵ K. Radek. Intelligenci ja Oktjabr'. Glazami inostrancev 1917–1932. Moskva, 1932, lk. X–XII.

luse kulminatsioon Nõukogude Liidu vastu veel saabumata. Herbert Wells, Anatole France, George Bernard Shaw, Theodore Dreiser, Lion Feuchtwanger, Heinrich Mann, Louis Aragon, Bertolt Brecht, Upton Sinclair, Gerhart Hauptmann, André Maurois, Henri Barbusse ja väga paljud teised Lääne intellektuaalse eliidi tipud, 20. sajandi esimese poole kõige tuntumad ja mõjukamad kirjanikud ning väga paljud nende vähem tuntud kolleegid avaldasid kahe sõja vahel ja Teise maailmasõja ajal, vähemalt mõnel ajajärgul oma poolehoidu ja toetust Nõukogude režiimile. Neid tuntakse tee- või mõttekaaslastena.²⁶ Kuid Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika teekaaslast ei seatud kunagi valiku ette, mil nad oleksid pidanud otsustama, kas jätkata Nõukogude režiimiga „kaasteed” ka siis, kui Nõukogude režiim asub hävitama nende endi ühiskonda, ning seetõttu ei tea me ka, kui suur osa neist oleks läinud sama kaugele kui Andresen ja tema seltsimehed Eestis.

Andresen ja teised 1940. aasta juunis, kui Nõukogude Liit Eesti okupeeris, just sellise valiku ette seati ning on mõistetav, et Eestis ei tunta neid „teekaaslastena”, nendena, kes nad olid enne Eesti okupeerimist, vaid „juunikommunistidena” – nendena, kelleks nad said pärast okupeerimist.

Järgnevalt on refereeritud ja lühidalt analüüsitud seniseid seisukohti põhjustest, miks neist Eesti vasakpoolsetest kirjanikest said juunikommunistid ja miks mõjus Nõukogude kommunism külgetõmbavalt Lääne vasakintellektuaalidele. Vaadeldud on ainult uurimusliku elemendiga käsitlusi, s. t. „puhtaid” mälestus- raamatuid ja ilma tõetaotluseta Nõukogude ajaloodeoloogiatekste siinses artiklis ei käsitleta.

Uurimisseis: Eesti kirjanikud-juunikommunistid

Esimesena käsitles Eesti vasakintellektuaalide koostööd sovetitidega 1942. aastal Jaan Siirase nime varjus ilmunud raamatus kirjandusuurija ja tõlkija August Annist. Ta leiab, et küsida, miks läks nii suur hulk eliiti kuuluvaid eestlasi, nende hulgas ka mõni ülikooliharidusega mees, oma isamaad ära andma, võiks ainult naiivne „kodanlane” või kauge külaline. Annist märgib, et Vares-Barbarus olnud „hea mees ja hea arst”, ent andetu luuletaja, ning kas oma ebaedu tõttu või ka Venemaalt saadud hariduse tagajärjel oli ta ikka teravas opositsioonis oma väikese kodumaa suletusega ja igatses sellest välja. Annist arvab siiski, et tema kolleegide sovetitide teenistusse minemise domineerivaks motiiviks oli halvema ärahoidmine, eesti kultuuri säilitamise soov, väiksegi autonoomia alahoidmine, kas või sellise riikliku moodustise eeskujul nagu Mongoolia. Kruus ja Semper võtnud oma koha vastu selleks, et „ära hoida kõige hullem”. Oluline on ka naiivsus. Esialgu arvatud, et Eestis ei juhtu asjad nii nagu Venemaal, mis on harimatu maa.²⁷

Ka Eestis 1943. aastal esmailmunud ja hiljem Nõukogude režiimi ajal käest-kätte käinud ja olulist mõju omanud koguteos „Eesti rahva kannatuste aasta” pigem toetab seda põhjendust või vähemalt võimendab vasakharitlaste ideoloogiavaba naiivsust. Koguteoses märgitakse, et Vares-Barbaruse valitsus koostati Nõukogude Liidu saatkonnas, milleks olid juba mõnda aega eeltöid teinud „tuntud kommunistlikud tegelased” Nigol Andresen, Maksim Unt ja Neeme Ruus. „Nende leiutatud oli ka peaminister Vares, sest et NSVL-i

²⁶ Terminit „teekaaslane” kasutatakse siinkohal venekeelse „poputšik” (ingl. k. *fellow traveller*) eestikeelse vastena. Varasemas kirjanduses on kasutatud ka vähem neutraalset sõna „kaasajooksik” (vt. nt. A. Küng. Tuule lapsed. Tallinn, 1990, lk. 8–11), või „kasulik idioot”, mida Lääne vasakintellektuaalide kohta olevat väidetavasti tarvitanud Nõukogude Liidu juhid. Terminit „poputšik” tõi käibesse Lev Trotski 1924. aastal, esialgu noorte vene kirjanike kohta, kes ei olnud kommunistid, kuid kelle looming oli revolutsiooniteemaline ning kes aktsepteerisid Vene revolutsiooni. (L. Trotsky. Literature and Revolution. Michigan, 1968, lk. 57). Hiljem laienes see mõiste Lääne intellektuaalidele, kes ei kuulunud kommunistlikusse parteisse, kuid suhtusid kriitiliselt Lääne ühiskondadesse ja sümpaatiaga Nõukogude Liitu. See tähendas Nõukogude kommunismi pooldamist, kuid distantsilt, ning seda mitte ainult geograafilises, vaid ka emotsionaalses ja intellektuaalses mõttes. (Vt. täpsemalt D. Cate. The Fellow-Travellers. A Postscript of the Enlightenment. London, 1973, lk. 3–7.)

²⁷ J. Siiras. Viro neuvostokurimuksessa. Piirteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikkivallan aikana vv. 1939–41. Porvoo-Helsinki, 1942, lk. 87; 89–90; 98–99; 167).

saatkond pidas suitsukatteks tarvilikuks „laiemalt tuntud” nimesid, kes aga oleksid sealjuures iseloomutud ning hästi sõnakuulelikud. Sellisena Vares kõlbas, omas ta ju teatud nime „käremeelse” luuletajana ja arstinagi. Poliitikast ei taibanud ta kõige vähematki ja iseloomuga ei saa ta hoobelda.”²⁸

Annisti kolleeg Ants Oras näib vähemalt osaliselt jagavat vaadet vasakharitlaste naiivsusest, ent muus osas mõtestab nende käitumist teisiti. Ta leiab oma 1944. aastal Helsingis esmailmunud essees, et juunipöörde järel andusid „vene doktrinaarsele valmispsühholoogiale” ihu ja hingega need kirjanikud, kes olid varem omandanud palju impulsse prantsuse ja vene naturalismilt, tahtnud olla vaeste kihtide, proletariaadi eest võitlejad, kuid seejuures ei taotlenud neist sügavamat inimlikku arusaamist. Nende kõige tüüpilisem esindaja oli August Jakobson. Neid iseloomustas „tugev annus stereotüüpset sotsiaalset protesti, viletsuse ja haiguse ülepaisutatud esitamine, kiindumus toorestesse faktidesse ja tooresse meelelaadi” ning taltsutamatu kallaletung „pea kõigele hapramale, peenemale ja sügavamale meie rahva hingelaadis” või parimal juhul selle ignoreerimine. Lisaks märgib Oras, et Semper, Barbarus jt. olid käinud Vene ülikoolides, ja „kõigist Lääne kultuurilisandest hoolimata ei saand nad kunagi täiesti lahti mingist vaevalt aimatavast, kuid kõikjal olemasolevast vene substraadist.” Semperit ennast hindab Ants Oras aga mänguriks, „intellekti ja psühholoogia ja lõppeks ka luule sportlaseks”, näiteks, „kuidas ka briljantne kultuur ilma sügavama eetoseta, intellektuaalne aparaat ilma küllalt tugeva hingelise tuletavõib viia omaenese olemuse eituse, vaimse nihilismini ning täieliku oportunismini”. Seetõttu kujunenud Semperile nii kergeks „maha vanduda kõik see, millele ta seni oli pühendanud oma elu”.²⁹

Sama kontseptsiooni jätkab Oras oma 1948. aastal Londonis esmailmunud raamatus. Ta kirjutab, et Vares-Barbarus oli oma retoorilistes ja kirklikes luuletustes piitsutanud kõikvõimalikke tõelisi ja kujutletud pahesid Eestis ning mujal mittebolševistlikus maailmas, mis küll ei takistanud tal elamast luksuslikku elu: „Ta oli üks neist eriti häälekat test sotsialistidest, kes praktikas ei hoolinud sellistest „kodanlikest sentimentaalsustest”, kui osavõtt teiste inimeste kannatustest: ta oli tunnistanud „maailmarevolutsiooni” ebamääraseks, kuid kõrgeks eesmärgiks.” Orase arvates oli Varese käsitlus poliitikast ebakindel, ja võimalik, et ta ei mõistnud täielikult, missugust häbiväärset saatust sõbrad idast talle sepitsevad. Kuid teati, et Vares-Barbarus, Maksim Unt ja Nigol Andresen olid juba mõnda aega varem tegutsenud venelaste heaks. Semperi ja teised temasingused salongikommunistid liigitab Oras küünikuteks. Semperil oli õnnestunud püsida heades suhetes kõikide valitsuste ja parteidega. Punasel aastal eitas Semper rahulikult iga oma varem kirjutatud või lausunud sõna, mõistis hukka lääneliku tsivilisatsiooni, kaasa arvatud oma rahva, „ja ülistas alandlikult ning ülevoolavalt nelja ainukest maailma sündinud geenius: Marxi, Engelsit, Leninit ja Stalinit, ennekõike Stalinit”. Kuid Oras väidab, et nendesugused olid erandid, rahva hoiak oli üksmeelne, välja arvatud umbes tuhat kommunisti ja kaasajooksikut. Ning resümeerib: „Kosmopoliitilisel intelligentsil puudub sageli moraalne selgroog, mis teeb neid totalitaarse korra vabatahtlikeks kaaskurjategijateks. Sel line taust oli Marinettil ja Goebbelsil, kuid ka Ilja Ehrenburgil ja Hella Vuolijool.”³⁰

1956. aastal ilmunud koguteoses „Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas” märgitakse napilt, et mõningate kirjanike hulgas hakkas

²⁸ Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tartu, 2012, lk. 42.

²⁹ A. Oras. Teelahkmel. – Luulekooli I. Apoloogia. Koost. H. Runnel ja J. Rähesoo. Tartu, 2003, lk. 114–115, 494.

³⁰ A. Oras. Eesti saatuslikud aastad 1939–1944. Tallinn, 2002, lk. 36–37; 50; 139–140. Sirje Olesk arvab, et Orase karm hinnang Semperile võib olla põhjustatud ka meeste isiklikust vastuolust. (S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankruval müüril. Tartu, 2002, lk. 99). 1949. aastal ilmunud mälestusraamatus märgib Artur Adson, et Barbarus oli see, kes läks vabariigi eitamises põrandapealsetest sulameestest kõige kaugemale. Neil mustil päevil oli küll uue võimuga kaasa minejaid ja vabast tahtestki, kuid patustajate kambas puudus tema sõnul Eesti kirjanike paremik. A. Adson. Siuru-raamat. Tallinn, 2007, lk. 185; 231; 238).

juba baaside ajastul tulema ilmsiks sümpaatiat uue režiimi vastu. Pärast juunipööret tõmbus enamik kirjanikke vaikides tagasi, kuid „mõned seni tagaplaanile jäänud autorid pidasid silmapilku kohaseks teenete hankimiseks ja esinesid ajakohaste avalike deklaratsioonidega, kiites suunamuutust ja lubades oma loomingut suunata nõuete kohaselt”³¹.

Iseseisvuse taastanud Eestis jätkas sama teemaga Heino Arumäe, ning pigem Annisti kui Orase liinis, kuid tuues esile uusi motiive. Veenvalt sõnastatud ja mõjukas essees Hans Kruusi kohta küsib ta: „Miks Hans Kruus ja teised tema mõttekaaslastest haritlased tegid 1940. aastal seda, mida nad just tegid?” Ning vastab üldistavalt: „Küllap olid „uue elu ehitajate” eesrides sammujatel ka omad isiklikud motiivid, mille mõjul okupatsioonivõimudega kaasa mindi. Ühel või teisel juhul on täheldatud edevust, püüet esimest viulit mängida, karjerismi, võimuiha ja mida veel. Ent mõistagi pole kõike võimalik seletada seda laadi asjaoludega, paratamatult tuleb tõsiselt arvestada üldisemaid maailmavaatelisi tõekspidamisi ja poliitilisi tegureid. Hans Kruus ise on ühe tegutsemismotiivina esile tõstnud juba noorpõlvest omandatud sotsialistlikke ideaaale. Tõepoolest mängisid uue võimu rajamisel suuremat või väiksemat rolli eeskätt need haritlased, keda vähemalt nooruses peeti pahempoolseteks ja kes kuulusid esseeride või pahempoolsete sotsialistide seltskonda. Kuid 1940. aasta tingimustes ei saa käesolevat tegurit sageli oluliseks pidada. Oli mis oli, kuid Kruus, Vares ja Semper sotsialistlikku revolutsiooni küll tegema ei rutanud.”

Hoopis olulisemaks peab Arumäe opositsioonivaimu, rahulolematust Eestis tookord kehtinud autoritaarse režiimiga, aga samuti asjaolu, et kogu rahvusvaheline atmosfäär oli ängistav ja tulevik tume. Arumäe väidab, et valitsuse ja sõjaväe juhtkonna orienteerumine

Saksamaale oli rahva seas ebapopulaarne ning Hans Kruus ja teised vasakharitlased pidasid Eesti maad ja rahvast ähvardava peamise ohu allikaks Saksamaad ja selle pareerimiseks arvasid vajalikuks koostööd Nõukogude Liiduga. Haritlased olid küll N. Liidu tegelikkusest teadlikud, ent teisalt polnud vabad illusioonidest, teateid terrori ja muu sellesarnase kohta peeti liialdusteks, seega polnud poliitiline naiivsus 1940. aasta sündmustes Arumäe arvates vähearvestatav tegur. Arumäe leiab, et Varese valitsuses ja sellega seotud isikute seas loodeti mõnda aega Eestit näha nn. rahvademokraatliku vabariigina, mis oleks Nõukogude Liiduga küll tihedates lepingulistes suhetes, kuid säilitaks siseelus teatava iseseisvuse. Seejuures viidati sageli Mongoolia eeskujule.³²

Eemaletõukava autoritaarrežiimiga, naiivsusega ja „Mongoolia tegemise” sooviga on Arumäe jälgedes otse või kaude Eesti vasakharitlaste motiive 1940. aastal esitanud ka rida teisi uurijaid. Olaf Kuuli leiab, et juunipöörde pearežissöör Andrei Ždanov eelistas vasaksotsialiste kommunistidele seetõttu, et nad sobisid paremini N. Liidu juhtkonna taktikalisse plaani „seadusliku pöörde” läbiviijatena, olid saatkonnas varem tuntud ja enam usaldatavad ning neil oli laiem mõju rahva hulgas. Ta sedastab, et nad olid vaid käsutäitjad, ja küsib – miks üks või teine selle vähe tänuväärse osa valis? Ja põhjendab seda idealismiga, usuga, et just sotsialism toob rahvale õnne, aga ka sooviga Eesti ühiskonna radikaalse ümberkujundamise käiku pisutki inimlikumaks ja mõistlikumaks muuta. Kuuli leiab ka, et muidugi oli rohkesti uue võimuga kaasa jooksvaid karjeriste.³³ Toomas Karjahärm märgib napilt, et Eesti kommunistid, vasaksotsialistlikud tegelased ja marksistliku maailmaatega haritlased nägid N. Liitu läbi roosade prillide. „Ühtede juures oli tegemist kindlate veendumustega, teiste juures lihtsalt naiivsusega.”³⁴

³¹ H. Salu. Kirjanduselu punasel aastal. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas III. Punane aasta. Stockholm, 1956, lk. 192.

³² H. Arumäe. Mõnda Hans Kruusist, Mongoolia eeskujut ja poliitilisest naiivismist. – Looming 1991, nr. 10, lk. 1382–1384; 1387.

³³ O. Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn, 1999, lk. 71, 74.

³⁴ T. Karjahärm, V. Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001, lk. 379.

Magnus Ilmjärv näib suhtuvat skeptiliselt nn. Mongoolia plaani, väites, et juunivalitsuse ministrite tegevust ei peaks käsitlema nende püüdena iseseisvust päästa, kuid seevastu tõstab selgelt autoritaarreežiimi osa kõigi juunikommunistide vaadete kujundajana esiplaanile. Johannes Vares-Barbaruse kohta märgib ta: „Kaasaminek 1940. aasta juunis toimus spontaanselt. Sellel hetkel pakkus see vabane-mist vaimu kammitsenud isehakanud politsei-likust 12. märtsi režiimist.” Nigol Andreseni kohta aga kinnitab: „Konflikt Eesti riigiga, õieti autoritaarreežimiga, tekkis just pärast 12. märtsi riigipööret.” Peaaegu sama väidab ta Maksim Undi kohta: „1920. aastad ei toonud kaasa vastasseisu Eesti Vabariigiga. See tekkis just Pätsi võimuletulekuga 1933. aasta sügisel ja eriti pärast Pätsi-Laidoneri riigipööret.” Ilmjärv märgib ka Nõukogude kultuuridiplomaatia rolli ja kartust Saksamaa ees, kuid lõppkokkuvõttes ei jäta ikkagi kahtlust põhimotiivis: „Nõukogude kultuuridiplomaatia suutis oskuslikult ära kasutada vasakpoolse intelligentsi rahulolematust autoritaarreežimiga ning teha propagandat, mis ei jäänud tulemusteta. [– – –] Autoritaarreežim oli neid ühel või teisel moel represseerinud ja osale-nud nii nende vaadete ja ellusuhtumise kujun-damisel. Autoritaarreežimist tulenevalt leidis osa vasakpoolseid, et valida on ainult oma ja võõra vägivalda vahel. Valiti võõras vägivald. Selle abil sai autoritaarreežimile tehtud üle-kohtu ja alanduste eest kätte maksta. Usuti, et see pakub kaitset ka Saksamaa vastu.”³⁵

Toomas Karjahärm ja Väino Sirk pea-tuvad oma Eesti haritlaskonna Nõukogude režiimi perioodi käsitlevas monograafias põgusalt ka juunikommunistidest vasakha-ritlaste motiividel. Nad väidavad, et mõned poliitiliselt naiivsed ja väheinformeeritud haritlased väljendasid demonstratiivselt oma natsivastast meelsust sümpaatiaga Nõuko-

gude Liidu vastu. Kuid pärast Eesti oku-peerimist oli isegi nn. juunikommunistidel kõhklusi iseseisvuse täieliku loovutamise küsimuses ja arutati Mongoolia variandi üle. Autorid sedastavad, et Eesti kommunistide ja vasakpoolse intelligentsi hulgas oli maa-ilmaparandajaid-idealiste ja Eesti ühiskond oli poliitiliselt lõhenenud, kuid kahtlevad, et „demokraatia puudusest häiritud inimesed asuksid innukalt toetama veelgi ebademo-kraatlikumat režiimi”. S. t. autorid näivad mitte nõustuvat Ilmjärvega ja mitte uskuvat, et Nõukogude võimu toetamise oluliseks põh-juseks oli eelnenud Eesti autoritaarvõim. Nad leiavad, et vasakpoolse intelligentsi hulgas polnud siiski kuigi palju niisuguseid tuntud inimesi, kes okupatsioonirežiimi õhinaga tee-nima hakkasid. „Alati leidub konjunkturiste, kollaborante, kaasa- ja ülejooksikuid ja Eesti ei saanud siin olla erand. Noorel väikeriigil polnud piisavalt vahendeid kõrgkultuuri hel-deks toetamiseks (kuigi olukord siin paranes) ja koos riigi bürokraatliku kultuuripoliitikaga tekitas see kõrge enesehinnanguga ja ambit-sioonikates loovharitlastes nurinat.”³⁶

Naiivsus, õigustatuna teiste vasakharitlaste samasuguse hoiakuga, tundub olevat peamine põhjendus Johannes Vares-Barbarusest särava essee kirjutanud August Eelmäe käsitluses. Ta väidab Varese 1935. aasta reisikirjeldust ana-lüüsides, et Vares ei osanud Nõukogude Liidu olemust läbi näha: „Ei miljoneid nälga sur-nuid, massimõrvu, terrorit, kultuurihävingut, üha avarduvat Gulagi arhipelaagi – ei midagi sellist. Ent lisagem samas: kas ongi loogiline eeldada säärast läbinägevust ühelt meie rahva „ideeliselt pahempoolset”, samas teades, et paljude teiste rahvaste esindajad – enne ja pärast Barbaruse reise – kõik need Aragonid, Hikmetid või Nerudad pole ju samuti jõudnud oma rännakutel tolle nõidusliku allikani, mille veega oma silmi pestes nägijaks saada.”³⁷

³⁵ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, 2004, lk. 864–865; 874–875. Oma monograafia uues versioonis on Ilmjärve seisukohad juunikommunistidest haritlaskonna osas jäänud samaks. (M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus: 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, 2010, lk. 818; 827–828).

³⁶ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987, lk. 25–26.

³⁷ A. Eelmäe. Eluvõla kandmise raske kohus. – Looming 2007, nr. 10, lk. 1532.

Jelena Zubkova põhjendab Baltimaade üldsuse suhtumist Nõukogude sisetungi ehk kaude ka n.-ö. eesrindliku intelligentsi esindajate minekut okupatsioonirežiimi teenistusse enesealalhoiuintinkti ja kartusega Saksamaa võimaliku agressiooni ees: „Enesealalhoiuintinkt tekkis tegelikult olukorras, kus valiku võimalusi ei olnud, õigemini, kus valida tuli kahe halva vahel. Teooria „kahest halvast”, kelle osas esinesid NSV Liit ja Saksamaa, oli Lätis, Leedus ja Eestis laialt käibel.”³⁸

Mõneti uue vaate pakub välja Sirje Olesk, kes, püstitades küsimuse, kuidas sattus kodanlik intellektuaal Johannes Semper kollaboratsioonismi teele, näib mitte kaasa minevat levinud käsitlusega juunikommunistide motiivist halvim ära hoida, vaid oletab ettevaatlikult, et Varese valitsuse liikmed olid oma eeldatavast rollist ette teadlikud ja selleks valmis: „Kui sõna „värbamine” tundub liiga ehmatav, võib ju väljendada ka nii: temaga oli räägitud – sellest, et võimalikul x päeval võiks ta olla valmis jne.”³⁹ Samas vihjab Olesk oma essee pealkirja kaudu („Ühe kohanemise lugu”) siiski sellele, et Semper kohanes uue režiimiga, mis tähendab, et iseenesest ei pruukinud see režiim talle meeldida.

Koguteose „Sõja ja rahu vahel” teemakohase osa autorid Jüri Ant ja Meelis Maripuu leiavad, et ultimaatumivalitsuse liikmete valiku määrasid enamasti nende varasemad kontaktid Kominterni, Nõukogude Liidu välisluure või Nõukogude Liidu saatkonnaga. Mis motiividel nad olid loonud need kontaktid, ei ole teada. Ant ja Maripuu märgivad, et 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses püüti marionettvalitsuse liikmeid mõnikord esitada kui märtreid, kes üritasid ära hoida halvimat, Eesti langemist otsese Nõukogude vägivalda ohvriks. Nad arvavad, et see versioon oli mõjutatud ellujäänute (Kruus, Andresen, Semper) „tagantjäreletarkusest” ning eneseõigustusest ja mõneti ka Varese enesetapust või

väidetavast enesetapust 1946. aastal. Koguteoses oletatakse hoopis, et juba 1940. aasta suvel laialt räägitud jutte nn. Välis-Mongoolia teest levitati Ždanovi korraldusel ka teadlikult.⁴⁰ Seda, et üldtuntud intellektuaalide Varese, Andreseni ja Semperi valikut mõjutasid nende varasemad kontaktid Kominterni, Nõukogude vastuluure või Nõukogude Liidu saatkonnaga Tallinnas, arvab ka Seppo Zetterberg.⁴¹

Siiski võib arvata, et just „Mongoolia tegemise” tahe koos autoritaarvõimu eemaletõukava rolliga kajastab suure(ma) osa tänase Eesti ühiskonna vaadet sellele, miks osa Eesti kultuuriilidritest ühiskonnale raskel ajal nii käitus. Nii näiteks märgib kirjanik Arne Ruben „Mongoolia tegemist” põhjendades, et Johannes Vares-Barbarus ja tema abi Hans Kruus kujutlesid end sellisesse rolli, milles 1904. aastal oli linnanõunik Päts või 1917. aastal linnapea Poska. „Suund võeti eesti ühiskonna säilitamisele võõraste võimude rüpes.”⁴² Ning omaaegne Nõukogude režiimi propagandist Ralf Parve märgib oma motiive tagantjärele sõnastades: „[– – –] kui midagi oli, mis intelligentsi ärritas, ja eks mina olin ka tööpoolest selle mõju all, siis põhiliselt see nn. vaikiv olek või ajastu.”⁴³

Sedalaadi põhjendused Eesti vasakharitlaste motiivide selgitamiseks võisid ka peaaegu poole sajandi pikkuse Nõukogude okupatsiooni vältel Eesti kultuuriintelligentsi seas olla üsna levinud. Küllap soovisid paljud niimoodi uskuda, sest see põhjendas väärilt suure osa Eesti kultuurieliidi käitumist tol Eesti ühiskonnale eriti raskel ajal ning justkui õigustas osaliselt ka kultuuriintelligentsi käitumist hilisema Nõukogude okupatsiooni perioodil. Naiivse võitu vasakharitlased olevat 1940. aasta juunis läinud päästma, mida päästa annab, võib-olla lootes Nõukogude Liidust sõltuvat, ent siiski iseseisvat, Mongoolia-sarnast riiki luua, ja kui selgus, et midagi päästa pole võimalik, oli hilja sovetide vankrilt maha astuda.

³⁸ J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009, lk. 74.

³⁹ S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankruval müüril. Tartu, 2002, lk. 91.

⁴⁰ Sõja ja rahu vahel. II kd. Tallinn, 2010, lk. 98–99; 116.

⁴¹ S. Zetterberg. Eesti ajalugu. Tallinn, 2009, lk. 489.

⁴² A. Ruben. Vares-Barbaruse valitsus. Tallinn, 2001, lk. 8.

⁴³ R. Parve/J. Urmet. Esimene vestlus. – Looming 2009, nr. 6, lk. 840.

Uurimisseis: Lääne teekaaslased

Kuna Eesti kuulus kahe maailmasõja vahel Lääne-Euroopa kultuurisfääri, tuleks eeldada, et Moskva kommunismi külgetõmme kujunes siinsete vasakintellektuaalide puhul samasugustel või sarnastel põhjustel kui läänemaade teekaaslaste puhul.

Lääne teekaaslaste fenomeni üks enam tsiteeritud uurijaid David Caute leiab, et Lääne ühiskonnad, kelle mastitippu olid naelutatud „vabaduse, võrdsuse ja vendluse” loosungid, kukkusid tegelikult nende ideaalide teostamises läbi. Vabadus hakkas tähendama ekspluateerimist. Kapitalistid ja nende huve teenivad poliitikud ei kõhelnud valla päästmast sõdu. Paljud intellektuaalid vaatasid lootusrikkalt bolševike poole. Ajaks, mil haakrist üle Saksamaa tõusis, oli evolutsioonipõhine progressiteooria varemets.⁴⁴ Caute järeldeb: „Oma sisulisemates intellektuaalsetes aspektides on teekaasluse fenomen kõige paremini mõistetav valgustuse postskriptumina.”⁴⁵

Tundliku temaga jätkanud ning teravat tähelepanu ja kriitikat pälvinud Paul Hollander ei jaga Caute arvamust, et teekaaslaste fenomeni alus on valgustusfilosoofia jätk. Hollanderi arvates on intellektuaalide väärtussüsteemi nurgakiviks pühendumus võrdsusele ning see peegeldub ka nende ühiskondade heakskiidus, kus on saavutatud suurim võrdsus või otsitakse seda. Lisaks hindasid intellektuaalid kõrgelt Nõukogude režiimi eesmärgitunnet, sidusaid väärtusi ning triumfi mineviku üle. Kuid väga oluline on võõrandumine oma ühiskondadest. Võõrandumine oma ühiskonnast ja imetus Nõukogude ühiskonna vastu sulasid peaaegu täielikult ühte. Intellektuaalide moraalset selektiivsust iseloomustab hästi Noam Chomsky näide, kes õigustas Kambodža režiimi – antud juhul oli tegemist väga sügava ja emotsionaalse USA

ja kõige sellega kaasaskäiva tõrjumisega. Seda tüüpi sotsiaalkriitik kaitseb vaenlase vaenlast, kes on definitsiooni kohaselt tema sõber ja liitlane. Nõukogude süsteemi populaarsus ja ebapopulaarsus Lääne intellektuaalide silmis sõltus rohkem Lääne intellektuaali riigist kui Nõukogude Liidust. Nõukogude süsteemi imetus tipnes mitte siis, kui tema tulemused olid kõige muljetavaldavamad, vaid siis, kui läänemaailma tabas raske majanduskriis, mis aitas luua ettekujutuse Nõukogude Liidust kui stabiilsuse, majandusliku ratsionaalsuse ja sotsiaalse õigluse saarest. Marksistlik vaade maailmale pakkus Hollanderi arvates muljetavaldavalt sidusat selgitust kõikidele selle aja häirivatele nähtustele. Paljudele intellektuaalidele oli marksism nagu ilmutus; äkitselt asetus kõik oma kohale. Marksism võimaldas konverteerida apoliitilise estetismi ja individualismi ning sellel baseeruva ühiskonna tõrjumise süsteemseks sotsiaalkriitikaks. See võimaldas ka üle saada pessimismist ja poliitilisest passiivsusest. Võõrandumist oma ühiskonnast ja sümpaatiat N. Liidu vastu soodustas samuti natsismi ja fašismi eiletõus.⁴⁶

Seevastu fašismi külgetõmmet intellektuaalidele uurinud Alastair Hamilton väidab, et barjäär nende vahel, kes valisid kommunismi, ja nende vahel, kes eelistasid fašismi, näib paljudel juhtudel nii kitsas, et ei ole võimalik kindlalt öelda, et kindel tüüp inimesi, kindel tüüp psühholoogiat kaldus fašismi poole. Ta usub, et see, mis ühendas paljusid intellektuaale, kes sattusid lõpuks fašismi või kommunismi sümpatiseerijaks, oli antidemokraatlik või autoritaarne hoiak.⁴⁷

Caute ja Hollander ning nende jälgedes rida teisi ajaloolasi, filosoofe või esseiste on sel „arhiivieelsel” perioodil, mil Nõukogude materjale polnud võimalik kasutada, otsinud üldisemaid psühholoogilisi ja sotsiaalseid mehhanisme, mis intellektuaalid vasakpoolsetest

⁴⁴ D. Caute. *The Fellow-Travellers. A Postscript of the Enlightenment*. London, 1973, lk. 6. D. Caute. *The Fellow Travellers. Intellectual Friends of Communism. Revised and Updated Version*. New Haven and London, 1988, lk. 6.

⁴⁵ D. Caute. *The Fellow Travellers. Intellectual Friends of Communism*, lk. 6; 264.

⁴⁶ P. Hollander. *Political Pilgrims. Travels of Western intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba, 1928–1978*. New York, 1981, lk. 12; 28; 68–69; 77–82; 103–104; 111; 120; 135.

⁴⁷ A. Hamilton. *The Appeal of Fascism. A Study of Intellectuals and Fascism*. London, 1971, lk. XVI–XVII.

diktatuuridest vaimustuma on pannud. Näiteks Hollanderist mõjutatud või tema vaateid jagav Andres Küng toonitab, et meile kõigile on omane selektiivsus välismaailma suhtes, s. t. võime näha ja kuulda eelkõige seda, mida me erinevatel põhjustel tahame näha ja kuulda. Intellektuaalidele on omane alaline tarvidus maise paradiisi järele. Paljud on rahulolematud ebatäiusliku ühiskonnaga, mida nad sageli süüdistavad oma isiklike raskuste pärast.⁴⁸

Viimastel aastatel on teema uurimine elavnenud. Ilmunud on palju nii ühe riigi piiridesse jäävaid kui ka üldistavaid käsitlusi kahe maailmasõja vahelisest intellektuaalide Moskva-lembusest. Uue põlvkonna autorid on saanud, Michael David-Foxi sõnu kasutades – käsitleda teemat, mille üks pool oli varem Nõukogude arhiivide salastamise lõpetamiseni jäänud musta kasti sarnaseks.⁴⁹ Eitamata võrandumise rolli Lääne intellektuaalide kommunismi-vaimustuse kujunemisel, on Sheila Fitzpatricku sõnusti tema ise ja Michael David-Fox käsitlenud oma töödes Nõukogude-Lääne kultuurilist suhtlust kahesuunalisena, „kus nii Nõukogude kui Lääne poolelt osales erinevaid tegelasi erinevate huvide ja motiividega”⁵⁰.

Sama võib öelda ka Ludmilla Sterni uurimuse kohta. Stern leiab, et peamiseks ahvatluseks Lääne intellektuaalidele oli Nõukogude kultuuriline müüt, mille sisuks olid Nõukogude saavutused ja veel enam tulevikuvisionid. Vene revolutsioon, nii nagu 1789. aasta Prantsuse revolutsioon, pidi looma uue kultuuri ja noorendama rahvast. Seejuures kujutati revolutsioonilist terrorit kui midagi vältima-

tut. Nälg, vaesust ja laste kodutust N. Liidus esitati kodusõja ja vana režiimi pärandina. Muljetavaldav oli uue ühiskonna dünamism. Prantsuse kommunist kirjanik Jean-Richard Bloch, Louis Aragoni lähedane kolleeg kirjutas: „Kujutage ette meie nähtud fenomeni – noor samojeedi naine, kes oli kümme aastat tagasi kannibal, ta on nüüd filosoofiadoktor Leningradi ülikoolis.” Kuid nagu kirjanike päevikutest selgub, oli kohati tegemist ka puuduste teadliku mahavaikimisega. Ka asjaolu, et Nõukogude Liitu vaadeldi ainsa jõuna, millele võis loota vastuseisus natsismiga, tõrjus kriitikat. Kuid oli ka neid, kes pärast esialgset toetust oma vaateid varakult muutsid, tuntumad neist olid André Gide ja Panait Istrati, mõnevõrra hiljem tegid seda vaikselt André Malraux ja Romain Rolland. Paljud toetajad aktsepteerisid esialgu ametlikku Nõukogude versiooni Nõukogude repressioonidest. Kuid 1939. aastal tabasid repressioonid paljusid neid Nõukogude kirjanikke ja kultuuriametnikke, kes olid Lääne intellektuaalide isiklikud tuttavad. Osa viimastest loobus nüüd Nõukogude režiimi toetamisest. Pärast Molotovi-Ribbentropi pakti kujunes aga esimene intellektuaalide avalik protestilaine Stalini silmakirjalikkuse vastu. Kui Nõukogude Liit ründas 1940. aastal Soomet, õigustasid vaid väga vähesed intellektuaalid Nõukogude Liitu. Kokkuvõttes ei kahtle Stern, et paljud intellektuaalid olid siiralt kinni oma positiivses visioonis Nõukogude Liidust. Kuid paljud neist olid siiski eksitusse juhitud nende endi edevusest, kiusatusse viidud luksusest, tasuta lõunatest

⁴⁸ A. Küng. *Tuule lapsed*. Tallinn, 1990, lk. 8–9; 18–19. Pikem variant: A. Küng. *Vindens barn: om medlöperi förr och nu*. Timbro, 1983. Hollander omakorda kirjutab oma järgmises antud teemat riivavas raamatus selektiivsest tajust, mis muudab mõningad reaalsuse aspektid peaaegu märkamatuks, samal ajal kui teised kasvavad suureks. (P. Hollander. *The End of Commitment. Intellectuals, Revolutionaries and Political Morality*. Chicago, 2006, lk. 17; 365). Suurepärase näitena sobib siia kommunismi lummusest vabanenud Arthur Koestler, kes nendib: „Kuidas küll meie hääled värisid õigustatud nõrdimusest, kui mõistsime hukka oma mõnusat demokraatiade õigusmõistmisprotseduure; ja kui vakka me olime, kui meie seltsimehed ilma kohtuta või süüdimõistva otsuseta planeedi sotsialistlikul kuuendikul likvideeriti.” (A. Koestler. Pühendatud. Tallinn, 1995, lk. 49).

⁴⁹ M. David-Fox. *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. Oxford University Press, 2012, lk. 2.

⁵⁰ S. Fitzpatrick. *Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their Soviet guides*. – *Russian History*, 1–2, 2008, lk. 215. Michael David-Foxi artiklistest peab Fitzpatrick silmas järgmisi: *Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev's Literary and Political Depictions of Europe* – *Slavic Review*, 4, 2003, lk. 733–759; *The Fellow-Travelers Revisited: The „Cultured West” Through Soviet Eyes*. – *Journal of Modern History*, 2, 2003, lk. 300–335; *From Illusory „Society” to Intellectual „Public”: VOKS, International Travel, and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period*. – *Contemporary European History* 1, 2002, lk. 7–32.

ja bankettidest, puhkusest ja honoraridest, meelitatud võimust ja tähelepanust, mis neile Moskva poolt osaks sai.⁵¹

Leonid Maksimenkovi uurimuse põhirõhk on Moskva manipulatsioonidel Lääne vasakharitlastega. Ta kirjutab põhjalikult neist materiaalistest toetustest, mis nõukogudesõbralikele Lääne haritlastele osaks said. Autor leiab, et 1920. aastate kompartei puhastus Nõukogude Liidus kukutas teise võimuešeloni need kommunistid, kes olid emigratsioonist tulles Venemaale kaasa toonud mitmekultuurse ja -keelse hoiaku. Kuid teatava momendini olid need inimesed Stalini lähedased nõuandjad. Lääne „palverändurite” kutsumine Kremli lisse oli nende jaoks nii loomulik vajadus kui ka võimalus tõestada oma asendamatust sidemeestena maailma avaliku arvamusega. Moskva muutus mõneks ajaks ülemaailmse Kominterni kosmopoliitiliseks pealinnaks. 1930. aastate teisel poolel toimunud endistest emigrantidest kommunistide füüsiline hävitamine tõi peaaegu momentaalselt kaasa selle „žanriteatri” kokkurullimise.⁵²

Neist mõneti eemalseisev töö on filosoofi ja poliitilise esseisti Mihhail Rõklini oma.⁵³ Rõklin käsitleb kommunismi kui ilmalikku poliitilist religiooni. „Esialgsest ateismist, mis teadvustas ennast valgustuse seadusliku järeltulijana, kasvas välja nõukogude religioon, kus Jumala koha hõivas kõrgem parteiline preester [– – –].” Rõklin leiab, et ükski 20. sajandi poliitiline religioon (ehk teaduslik ideoloogia, nagu kommunistid seda ise kutsusid) pole oma külgetõmbelt Lääne intellektuaalidele võrreldav kommunismiga. Siiski, suurem osa neist, kes vaimustusid bolševike saavutustest ja lugesid Nõukogude Liitu oma „valitud kodumaaks”, ei kavatsenud sinna elama asuda. „Selles ei olegi midagi imelikku: ei saa ju nõuda kristlastelt

ümberasumist Jeruusalemma, ja moslemitelt – Mekasse või Mediinasse. Oluline on, et nii nagu kommunistlike usklike puhul, on nad pühade paikadega seotud vaimselt ja sellel moel sisulises, religioosses mõttes, nad on seal kogu aeg. Kahtlemata on see nii, kuid vahe Piibli religiooni ja uue usu vahel seisneb selles, et sündmused, millesse usuvad kristlased ja moslemid, toimusid pühades paikades kaugetel aegadel, aga kommunismi sündmused alles peavad hakkama juhtuma.”⁵⁴

Michael David-Fox leiab aga oma värskes raamatus, et kahe maailmasõja vaheline Nõukogude-imetus ja „palverändamine” Venemaale on üks 20. sajandi poliitilise ja intellektuaalse ajaloo kõige kurikuulsamaid sündmusi. Tema laiale allikabaasile toetuv raamat räägib kesk- ja lääneeurooplastest, vähemal määral ameeriklastest N. Liidu külastajatest ja imetlejatest sõdadevahelisel perioodil. Raamatu keskseks küsimuseks on Lääne vaatlejate ja reisijate ning Nõukogude riigi vastuvõtjate ja süsteemi vastastikune mõju. David-Fox leiab, et Lääne intellektuaalide stalinismi-pimeduse selgitamine on üks 20. sajandi poliitilise ja intellektuaalse elu kestvamaid mõistatusi. Ta arvab, et intellektuaalide Moskva-vaimustuse põhjusena ei saa monopoliseerida ühtki seni esitatud selgitust – Nõukogude kommunismi kui ersatsreligiooni, kui valgustuse jätku ega ka Hollanderi pakutud Lääne intellektuaalide loomust ja võõrandumist –, ning toonitab ka Moskva rolli ja tõstab esile iga intellektuaali omapära.⁵⁵

Vastamata küsimused

Kindlalt välistades Nõukogude(liku) ajalookirjanduse väite, et 1939.–1940. aastal soovis Eesti iseseisvuse äraandmist suurem osa Eesti tööliklassist või isegi kogu ühiskonnast, tuleb

⁵¹ L. Stern. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40. From Red Square to the Left Bank*. London and New York 2009, lk. 13; 15; 17; 20; 22–23; 25; 30–35; 204; 206.

⁵² L. Maksimenkov. *Očerki nomenklaturnoj istorii sovetskoi literatury. Zapadnye pilgrimy u stalinskogo prestola II. – Voprosy Literatury* 2004, lk. 3.

⁵³ M. Rõklin. *Kommunismus als Religion. Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*. Frankfurt am Main, 2008; M. Rõklin. *Kommunizm kak religija: Intellektualy i Oktjabskaja revolucija*. Moskva, 2009.

⁵⁴ M. Rõklin. *Kommunizm kak religija*, lk. 8; 21; 39.

sama kindlalt tunnistada, et selles protsessis oli tegijaid rohkem kui Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi juhtkond. Olid ka Nõukogude ja Eesti ühiskond. Mil määral ja miks vene laste enamus leppis ja kiitis heaks oma riigi terroristliku sise- ja imperialistliku välispoliitika, on eraldi ja kindlasti tähtis küsimus, mida on analüüsitud ja analüüsitakse loodetavasti ka edaspidi. Eesti ühiskonda võiks aga huvitada situatsiooni mõjutanud neljas osaline ehk meie ise mõni generatsioon tagasi, täpsemini selle meie osa motiivid, kes pidas tööpoolest Moskva võimu alla minekut vajalikuks, jõudes selle eelistuseni 1939.–1940. aastal või oli meeleheitlikult sinnapoole püüelnud juba kogu Eesti iseseisvusaja. Eelkõige meie intellektuaalsesse eliiti kuuluvate isikute motiivid. Paraku ei saa nõustuda Ants Orase, Toomas Karjahärmi ja Väino Sirguga, kes väidavad, et neid oli vähe. Nende uurimine on seda olulisem, et Lääne intellektuaalide stalinismi-pimedus on kujunemas Lääne ajalooteaduses väga intrigeerivaks uurimisteenaks ning Eesti näib pakkuvat erksate kontrastidega juhust.

Nagu eelnevast selgub, on Eesti kirjanikest juunikommunistide motiive küll analüüsitud, ent tuleb tõdeda, et mitte väga põhjalikult. Võib isegi ehk öelda, et häbelikult. Uurimistulemused on paljuskki omavahel vastuolus. Mõned autorid näevad Eesti vasakintellektuaalide Nõukogude režiimi teenistusse mineku põhjusena nende isikuomadusi, nagu karjerism, edevus ja konjunkturism, teised tõstavad esile naiivsust, kolmandad Eesti ahistavat autoritaarrežiimi, mis võõrandas vaimu inimesed Eesti riigist. Peamine, „Mongoolia tegemise” motiiv, ehk vasakintellektuaalide väidetav püüd Eesti ühiskonda ja kultuuri halvima hoida võib inertsist kehtida osa ühiskonna teadvuses, kuid teaduskirjanduses näib olevat viimastel aastatel oma veenvust osaliselt kaotanud või vähemalt on see argument minevamas oma trooni motiivide pingerea tipus.

Tööpoolest, „Mongoolia tegemise” kohta ehk Nõukogude võimu teenistusse astumise

kohta okupatsiooni pehmemdamise motiivil on küll justkui kaudseid vihjeid, kuid otse ja selgelt ei toeta niisugust motiivi ükski usaldusväärne allikas. 1940. aastate lõpul, olles sovetivõimu repressiivse uurimise all, võtsid Andresen ja tema võitluskaaslased omaks küll kõikvõimalikke totrusi kodanliku natsionalismi tunnuseks, ent kordagi ei heidetud neile ette „Mongoolia variandi” kaalumist. Ka tulevaste tippkommunistide erakirjavahetus pakub teistsugust pilti. Näiteks Vares-Barbarus kirjutas juba 1928. aastal Artur Adsonile ja Marie Underile: „Olen oma isiku suhtes puhtkommunistilisele seisukohale jõudnud, ja tahan sellele jääda, edaspidigi meie kunsti & kirjanduse klassisõda arendades, kultuurkapitalismi varjukülgi paljastades jne. Olen vihat, tean seda. Tulgu mis tuleb, – kõik on arvatavasti kuidagi kasulik meie tuleviku kultuurile. Päälegi on väike troost; tean, et on ikkagi sõpru, olgu ka praegu vaikivaid, kes vähemalt 1/3 minu väiteist omaks tunnustavad. See tiivustab.”⁵⁶ Tõsi, küllap kommunistiks-kuulutamise oli tema puhul pigem meeleheitlik protest kui teadlik määratlus: pealegi ei pidanud see tol 1928. aastal siiski tähendama üheselt Moskva-kommunismi, küll aga viitab Vares-Barbaruse võõrandumisele Eesti ühiskonnast juba ammu enne autoritaarvõimu kujunemist.

Mis puutub aga esmapilgul loogilisse lähenemisse, et paljud vasakintellektuaalid tõukas Moskva rüppe Eesti autoritaarrežiimi, siis ei toeta seda Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna diplomaatide tööpäevikud ega ettekanded.⁵⁷ Nõukogude diplomaatide teabesse tuleb loomulikult suhtuda allikakriitiliselt, ent seda ei saa eirata. Tööpoolest, inimesele, ning ka „inimhingede inseneridele”, nagu Stalin kirjanikke nimetada armastas, on omane kalduda rääkima seda, mida ta arvab vestluskaaslasele ehk siis antud juhul Nõukogude diplomaatidele meeldivat. Ka diplomaadid ise üritasid oma saavutusi Moskvasse saadetud ettekangetes suurendada ning pikkisid eriti 1930. aastate lõpus sinna palju teksti, mis pidi kin-

⁵⁵ M. David-Fox. *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. Oxford, 2012, lk. 2; 144–246; 366.

⁵⁶ Barbos & Siuts Adsonile-Underile. 03.04.1928. EKLA: Koopiad M 281, kiri 95, l. 229.

⁵⁷ Need dokumendid asuvad Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivis (AVPRF).

nitama nende usku Marxi-Lenini-Stalini suure asja võitu, kuid teisalt polnud kirjanikel tollal põhjust oma hoiakuid järsult painutada ning Nõukogude diplomaadid ei saanud nende juttu kajastades oluliselt liialdada, kuna Tallinnast saabunud teabe alusel anti neile Moskvast tegutsemisjuhiseid. Saatkonna töötajatega vestelnud vasakpoolsed poliitikud ja loomeinimesed, kellele poleks ju mure oma tulevikurenomenest pidanud võõras olema, ei võinud nende vestluste sisu avalikkuse ette tulekut ette näha, ning nad olid võib-olla avameelsemad kui muidu. Nende vestluste üleskirjutuste alusel näib, et Eesti vasakharitlaste Moskva võimu teenistusse minek ei olnud spontaanne otsus, vaid lähenemine Nõukogude Liidule algas kindlasti isegi enne 1934. aasta riigipööret, s. t. demokraatliku valitsemiskorra ajal. 1930. aastate algul hakkas Nõukogude saatkonna Moskvasse saadetud teabes Eesti sisepoliitikast üha rohkem domineerima vasakpoolsetelt poliitikutelt ning vasakharitlastelt pärinev informatsioon. Tihedamate vestluskaaslaste ja infoandjate hulgas olid Aleksei Janson, Tallinna Linna Pedagoogilise Muuseumi direktor, kellest sai 1940. aasta suvel pseudoparlamendi liige ning 6. augustil 1940 Moskvast Eesti Nõukogude Liitu vastu võtta palunud delegatsiooni liige ja tolleaegne sotsialist, Riigikogu liige Maksim Unt.⁵⁸ Viimane märkis muu hulgas hiljem ka ise, et ta oli olnud juba 1930. aastate esimesest poolest Nõukogude Liidu saatkonna informaatore.⁵⁹ Ka mitmed teised vasakintellektuaalid eesotsas Nigol Andreseniga hakkasid juba enne riigipööret ja autoritaarkorda, 1931.–1933. aastast Nõukogude diplomaatidega kohtuma. Vestlused puudutasid põhiliselt Eesti sisepoliitikat, räägiti erakondade siseint-

riigidest, iseloomustati rahva meelelolu ja erinevaid poliitikuid, prognoositi arenguid. See ei tähendanud muidugi, et nad ise oleksid ennast Nõukogude Liidu agentidena käsitlenud.

Ka Eesti intellektuaalidest juunikommunistide käsitlus Lääne teekaaslaste taustal ei lisa autokraatia-põhjendusele veenvust, pigem vastupidi. Nõukogude Liitu imetlenud Lääne tippintellektuaalide enamik elas demokraatlikus, mitte autokraatlikus riigis, ometi aga võõrandus oma ühiskonnast. Oluline on ka see, et Nõukogude Liitu asusid 1930. aastate teisel poolel toetama mõned varasemad rahvusvahelise sotsialistliku liikumise juhid, kes olid olnud paljudele vasakintellektuaalidele poliitiliseks majakaks. Tuntuim neist on Otto Bauer.⁶⁰

„Üle läve astumine” enesealalhoiuinstinktist või naiivsest idealismist pole samuti lõplikult veenev. „Ministri” ametikohaga mittesoostumine ei ähvardanud siiski üleläävestajate elu. Naiivsust analüüsid peaks kõigepealt küsima: miks naiivsus kujunes just N. Liidu suhtes? Miks ei tahtnud paljud vasakharitlased uskuda Nõukogude Liidus toimuvaid repressioone ega teinud üldistust Nõukogude Liidust kui repressiivsest režiimist, s. t. miks kujunes positiivselt selekteeriv vastuvõtt just kommunistlikust Nõukogude režiimist? Teave 1936.–1938. aastal Moskvast toimunud jaburate süüdistustega kohtuprotsesside ja Eesti kommunistide hävitamise kohta Nõukogude Liidus oli Eesti ajakirjanduses olemas. Stalini hukkamõistmise kõrgajal, 1961. aastal selgitas Andresen oma suhtumist neisse repressioonidesse, ning selgub, et ta hoidus kramplikult seletamast poliitilisi protsesse NSVL-s, ka lähemate sõprade ringis, olgugi, „et süda vahel kisendas, kas süüdistustes on osa valet

⁵⁸ Petrovski päevikust 07.01.1929. AVPRF 0154-21-27-5, 4-5; 15.03.1929. AVPRF 0154-21-27-5, 73; Buravtsevi päevikust 10.09.1931. AVPRF 0154-23-33-2, 104; Kljavini päevikust 19.05.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 114-115; 17.06.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 122, 126; 11.09.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 167; 04.10.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 176; 10.11.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 189; 19.12.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 248.

⁵⁹ J. Ant. Eesti 1939–1941, lk. 109; 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1990, lk. 93. Maksim Unt kirjutab elulookirjelduses: „Nõukogude Liidu ametkonnaga astusin kontakti kas 1932. a. või 1933. a. Sain sealt pörandaalust kirjandust sm. Kljavinilt, mida levitasin. Olen annud Nõukogude Liidu Saatkonnale sm. Kljavini ja teiste kaudu mitmesuguseid andmeid: nagu Pätsu riigipöörde kohta, sõjaväelisi ja muid. Ka sm. Ismestjevi kaudu andsin andmeid.” Jüri Ant märgib ka, et Unt oli ilmselt Nõukogude eriteenistuste usaldusalune. Tema otsene värbamine või talle teabe eest raha maksmine pole siiski kinnitust leidnud.

⁶⁰ M. van der Linden. Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates since 1917. Boston, 2007, lk. 47.

või on kõik vale”.⁶¹ 1930. aastate teisel poolel Eestis poleks arvustamine olnud ju ohtlik, järelikult hoidis teda tagasi miski muu, pigem kartus Nõukogude Liitu kuidagi kahjustada. Vares-Barbaruse kirjavahetusest ilmneb, et ta ei olnud poliitikas naiivne võhik, vaid eriti Eesti sisepoliitiliste protsessidega üsna hästi kursis. Ta oli ka käinud kaks korda Nõukogude Liidus. Naiivsusega võib ehk põhjendada nende käitumist, kel Nõukogude kommunismiga vähem kokkupuudet oli. Näiteks Eesti Vabariigi pressiaatasee Karl Ast kirjutas 1. juulil 1940 Stockholmist erakirjas „seltsimees Nigol Andresenile”, paludes tervitada Hans Kruusi ja Vares-Barbarust ja märkides, et nende poliitilised hoiakud pole olnud küll päris samad, „aga nendes küsimustes, mis puutuvad Eesti riiklusesse ja praeguse aja ülesannetesse, ei ole meil vist mitte lahkuminekuid”, ja pakudes oma teeneid. „Kutsuge mind Tallinna, siis ma räägiks üksikasjalikumalt.”⁶² Kuid Ast oli Eestist siiski kuus aastat eemal olnud ega pruukinud aru saada „praeguse aja ülesannetest” nii, nagu sellest adusid juba pikka aega Eesti kommunistidega koostööd teinud ning Nõukogude diplomaatidega tihedas sidemes olnud Andresen ja ta sõbrad.

Teise poole valinud Artur Adson kirjeldab oma endisi kaaslast 1949. aastal esmailmunud mälestusraamatus järgmiselt: „Barbarus oli naiivsem ja impulsiivsem, Semper kinnisem ja ettevaatlikum; Barbarus oli lahkem ja avakäelisem, Semper reserveeritum ja sõrmed konksus enda poole; [– – –] Aga ühes asjas toimetasid mõlemad ühtemoodi: müüsid koos Vabariigi maha ühe ja sama valitsuse liikmetena.”⁶³

Marie Under on erakirjas Ants Orasele oma kunagisi kaaslasti iseseisvuse aastailt Johannes Semperit ja Johannes Vares-Barbarust meenutades märkinud: „Siis ei olnud ju tema ega ka Semper veel Quisling – või ei teadnud me seda.”⁶⁴ Kvisling saab olla ainult midagi või kedagi reetes. Kui võrd seostasid Eesti vasakintellektuaalid end Eestiga, kui

võrd rahvusvahelise töölisliikumisega? Kas ja keda reetsid Andresen ning tema võitluskaaslastes Semper ja Vares? Miks Andresen, kartmatu nonkonformist ja viljakas literaat, armastatud pedagoog, töölisklassi huvide eest võitleja ja hiilgav marksistist ühiskonna-teoreetik, kelle elemendis tööpoolest naljalt midagi murdumiseks ei leidunud, ning kes Eesti iseseisvusajal ei murdunudki, nõustus olema sovetivõimu pimedaks tööriistaks? Millal ja mis põhjustel tekkis paljudel vasakpoolsetel ja eriti vasakintellektuaalidel tõmme Vene kommunistliku režiimi poole? Kas Eesti vasakintellektuaalide poolehoid Nõukogude Liidule lähtus samadest põhjustest, mis kujundasid tolle perioodi Lääne vasakintellektuaalide mõttemaailma, või esines eestlastel siiski Eesti-spetsiifilisi mõjusid? On selge, et isikuti erinesid Nõukogude režiimi teenistusse mineku motiivid või motiivide pingerida, kuid kas on võimalik leida ka ühisnimetajaid? Mis eristas neid (vasak)intellektuaale, kes läksid Nõukogude režiimi teenistusse, neist, kes ei läinud?

*Tööd on rahastanud Eesti Haridus- ja teadusministeerium sihtteema nr. SF0130018s11 kaudu.*⁶⁵

Jaak Valge

(1955)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna (1987), doktoritöö kaitsnud 2003. aastal. 1984–1995 töötas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis, 1996–1999 Riigiarhiivis osakonnajuhataja, teadusnõunik ja asedirektor; aastatel 2000–2001 siseministeeriumi välismaalaste osakonna juhataja kt. ja osakonnajuhataja; 2001–2005 Viljandi maa-arhivaar, aastast 1993 Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli lektor. Praegu Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Peamised uurimissuunad: Eesti ja Euroopa majandusajalugu 20. sajandil; globaalprobleemide ajalugu; arhiivindus.

⁶¹ Nigol Andresen Partei Ajaloo Instituudile 02.02.1965. ERAF, f. 247, n. 51, s. 19a, l. 120.

⁶² Ast Andresenile 01.07.1940. Balti Arhiiv Stockholmis (BA), Karl Asti arhiiv.

⁶³ A. Adson. Siuru-raamat. Tallinn, 2007, lk. 180–181.

⁶⁴ S. Kiin. Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt. Tallinn, 2009, lk. 563.

⁶⁵ Autor tänab Valdur Ohmanni, Olavi Pestit, Ülo Tuulikut ja retsensenti.